

Философия жана инсандагы баалуулуктар

С.Кыдыралиев- т.и.д.,проф.

Алымбек датка жана кыргыз улутунун азыркы акыбалы.

Алымбек Асан улуу (ошол кездеги расмий документтер боюнча Ибн-Хасан бий Алымбек деп жазылчу экен) болжол менен 1800-жылдарда Алай районунда Гүлчөнүн Каргаша кыштагында төрөлгөн. Адигине уруусунун Баргы бутагынан болгон. 1863-жылы киши колдуу болуп дүйнөдөн кайткан. Бул кишинин образы Т.Касымбековдун Ш.Абдрамановдун чыгармаларында чагылдырылган. Менин Алымбек даткага кайрылганымдын себеби, СССР кулагандан кийин, Кыргыз улутунун жашоо деңгээли өнөр-жайы талкалангандан кийин, Алымбек датка жашаган деңгээлге чейин түшүп кетти. Радио, теле көрсөтүүлөр, автомобилдер, интернеттин бар экендигине карабастан, биз кайрадан өндүрүш жагынан феодалдык - патриархардык деңгээлге өндүрүш жагынан түштүк. Өз алдынча болгонубузга 20 жыл болду. Биз жашоо таянычыбызды таап, андан түртүлүп андан алдыга карап кыймылдап өсүшүбүз керек. Биздин мамлекеттик ишмерлер, бизнесмендер Алымбек даткадан сабак алыш керек. Ошондуктан бул макала азыр актуалдуу.

Биринчи Алымбек датка өз улутуна күйгөн, улутту алдыга сүйрөгөн мамлекеттик ишмер болгон. Адамдар менен иштегенди жакшы билген. Атасы соодагер болгон. Алымбек 13-14 жаштарынан тартып эле атасынын соода иштерине кошулуп Кашкар, Жаркен, Ташкент, Самарканд, Букара, Кокон, Стамбул, Кабул шаарларында болуп, байлык, бийлик жөнүндө эрте ойлонгон. Адегенде өз үйүндөгү жалданма молдодон, анан медреседен билим алган. Ал замананын алдыңкы жигиттеринен болгон.

Жаш мырзанын чечкиндүү мүнөздөрүн акыл-эсин байкап Кокон ханы Мадали кан 30 жашка толо элек Алымбекке «датка» деген эң жогорку наамды ыйгарат. Азыркы заман менен Алымбек датканын жашаган доорунун окшоштуктары:

1. Жеке менчик азыркыдай эле болгон. Капитализм болгон жер жеке менчикте болгон.
2. Жеке менчик ишканалары бар мамлекеттик кызматкерлер азыр деле бар мурун деле болгон.
3. Салык деле азыркыдай эле болгон.

Алымбек датка жеке ишкердик менен мамлекеттик кызматты айкалыштыра билген мамлекеттик ишкер болгон. Датка наамын Мадали кандын колунан алуу менен бирге, «Алайдын башкаруучусу» деген чексиз зор бийликти да, жер сууну да кошо алат. Андан көп өтпөй, Кокон хандыгынын төрт областынын (Кокон, Маргалан, Наманган, Анжиян) эң чоң областы болгон Анжиянга аким болуп дайындалган. Анжиян шаарында турган. Анжиян областына Анжиян, Ош аймактары, Алай багыты, Жалал-Абад тарап, Ноокен, Арстанбап, Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо чөлкөмдөрү, ошону менен бирге Борбордук Тянь-Шань, азыркы Нарын областы кирген. Бул ишеним Кокон кандыгы тарабынан бекеринен көрсөтүлгөн эмес, бул кезде ал бир гана Адигине уруусунун башчысы гана болбой, ордодо бүт кыргыздардын кызыкчылыгын коргоочу таасирдүү адам катары эсептелип калган.

Бийлик жагынан гана эмес, бул учурда Алымбек датка байлык жагынан да Фергана өрөөнүндөгү эң бай адамдардын бирине айланган. Ал өндүрүштүн сырын билген, товар өндүрүп, аны базарга өткөрүп, иштегендерге иш акы берген уюштуруучу болгон. Сооданы дагы жакшы билген, эл агартуу боюнча дагы чоң иштерди жасаган.

Эл агартуунун мударистерине, сабаттуу кишилерине колдоо көрсөтүп медресе куруп берген.

Алымбек датканын байлыгы аябай эле зор болгон экен. Азыркы түшүнүк менен айта турган болсок, миллиардер деп атасак болот. Ал баарынан мурда өз кызыкчылыгын гана

камын эмес, кыргыз улутунун, жалпы эле калың Фергана элдеринин камын көргөндүгү көзгө түшүп турат. Баарынан мурда Ош шаарынын дал ортосуна бүт Фергана өрөөнүндө теңдешсиз, ал турсун Кокон хандыгынын кан сарайы жана баш медресесинин имараттарынан да кооз имарат-ак медресесин курдуруп, анда кыргыз-кыпчак, өзбек, тажик, уйгур балдарын окутканын айтып кетиш керек. Медресеге Алымбек датка башкы мудариси кылып, өз окумуштуулугу менен көп Чыгыш өлкөлөрүнө белгилүү болгон окумуштуу Хаджи-Мухамадди чакырган. Дагы башка таанымал мударистер сабак беришкен.

Кыргыз элинин рухий тарыхына актандай акын 500дөй комуз күүлөрүн черткен, атактуу өнөрпоз катары белгилүү Арстанбек Буйлаш уулу ушул Алымбек датканын ырчысы болуп жүрүп такшалып, оң сол кыргызга башы көрүнгөн.

Медересенин имараты Ак-Буура дарыясынын оң жээгине-Кара-Суу жолу келген жерге салынган. Буга жааматташ салынган жана Шайык-Дөбө, дагы башка шаар аймактарында жана Анжиян, Шаркан аймактарында Алымбек датканын 160 дүкөндөрү иштеп турган. Аларда сатылуучу товарлары Алымбектин иш башкаруучу адамдары анын көрсөтүүсү боюнча өз өндүрүшүнөн камсыз кылып турушкан. Алымбек датка шаар ичинде боз үйдө жашаганы менен, шаардын өнүгүшүндө баа жеткис көп иштерди жүзөгө ашырган. Шаардын карым-катнашын жакшыртуу үчүн Ак-Буурага 8-9 көпүрө салдырган.

Ош шаарынын оң-сол тарабындагы элдер үчүн, созулуп жаткан талааларды суу менен камсыз кылуу үчүн дарыянын оң-сол жээктерин карай бир нече чоң каналдарды каздырган. Аларга эң эле көп тегирмен, акжубаз, майжубаздарды курдурган. Жибек, жүн, пахта, тери иштетүүчү ишканаларды да салдырган. Башкача айтканда жергиликтүү чийки заттарды иштетип даяр товарларды чыгарып саткан десек болот.

Эми кайрылып, азыркы улутубуздун жашоо акывалына кайра келсек, 20 жылдык эгемендүүлүк учурунда кыргызда Алымбек даткага окшогон ишкерлер, мамлекеттик ишмерлер чыктыбы? Эгер чыкса, алардын элге кандай пайдасы тийди деген суроо туулбай койбойт.

Мамлекет күчтүү болуш үчүн анын өзүнүн өндүрүшү болушу керек. Жогоруда айтылгандай Алымбек датканын жибек, пахта, тери иштете турган өндүрүшү болгон экен. Андан тышкары май чыгаруучу, күрүчтү актоочу цехтери болгон. Медресени каржылаган, окуучуларга стипендия берген. Азыр бизде жибек, пахта тери иштете турган ишканаларыбыз жок. Демек доход дагы жок. Элдер жумушсуз. Чек араларыбыз ачык турат. Жыйган малдарыбыз тонолуп жатат.

Сөздүн кыскасын айтканда ар бирибиз кыска өмүр сүрөбүз. Ушул өмүрдө тапкандарыбызды Алымбек даткага окшоп элибизге жумшап, бош жүргөн жарандарыбызга жумуш берип, аларды башка мамлекеттерге таратып кетирбей мамлекеттүүлүгүбүздү көтөрүшүбүз керек. Алымбек датка Курманжан даткалар бүт өмүрүн элге арнаган адамдар болгон экен.

Жыйынтык сөз.

1. Базар эканомикасы шартында улуттук мамлекет куруш үчүн Алымбек даткага окшогон эканомикалык жана саясий жактан жетилген улуттук лидерлер керек экен. Көрсө, ал жибек иштетүүчү, тери иштетүүчү, пахта иштетүүчү, күрүч, май чыгаруучу заводдорду куруп, жергиликтүү мындай чийки заттардан даяр продукция чыгарып, соода мекемелери аркылуу саттырып, киреше таап, медресе курдуруп, жалаң гана кыргыз эмес өзбек, тажиктердин башын бириктирген лидер болгон. Мындан сырткары кернейчи-сурнайчыларга, акындарга, мударистерге, кошокчуларга жана башка маданият адамдарына маяна берип, улуттун айланасында бириктирип турган.

Эми азыркы учурга келип, анализ жүргүзөлү. Азыр пахта, жибек, тери иштетүүчү бир дагы ишкана калган жок. Жибек (пилла) чыгарууну унуттук, пахтаны, терини алып кетишип, чет мамлекеттик компаниялар кайрадан өзүбүзгө кийим кылып сатышып, пайда көрүп жатышат. Ал эми кыргыз улуту жумушсуз калып, чет мамлекеттерге негизинен Россияга

көчүп кетишти. Азыр жумушка жарамдуу калктын жарымынан көбү чет жактарда жүрүшөт. Башкача айтканда жумушсуздуктун айынан кыргыз улуту экиге бөлүнүп калды. Биринчиси Кыргызстанда калган кыргыздар, экинчиси башка мамлекеттин жарандыгын алган кыргыздар. Ушунун бардыгы улуттун лидеринин жоктугунан келип чыгып жатат. Улуттук лидери бар республика катары Казахстанды көрсөк болот. Н.Назарбаев бар экен бир дагы казак жумуш издеп сыртка кеткен жок. Казахстан дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттеринин катарына кошулду десек ката болбойт.

Өз алдынчалык келгенден бери биз улуттук идеялогиябызды таппай келебиз. Биринчи Манаска кайрылып, анын жети осуятын айтып жазып чыктык. Теңир идеялогиясына кайрылдык, Манастын туулган жери Алтайдан топурак жана карагайлардын көчөттөрүн алып келдик. Революциялар болгон сайын биз Манаска кайрылабыз. Бирок бул иш чаралар кыргыздын жумушсуздуктун айынан экиге бөлүнүп кетишин токтото албай жатат. Мамлекеттүүлүгүбүзгө доо кетип жатат.

Демек, улуттук идеялогия деген бул улуттук мамлекетти куруп, башка улуттук мамлекеттер менен тең ата болуп жашоо деген идеяны билгизет. Улуттук идеялогия улуттун татыктуу жашашын камсыз кыла ала турган, маданиятын өстүрө турган, улуттун көксөгөнүнө жеткире турган идеяларды өз ичине камтышы керек. Улуттук идеялогияны ишке ашыра турган улуттук лидер керек. Эгер лидер жок болсо, анда улуттук идеялогия кургак сөз боюнча кала берет. Лидердин элди алга сүрөгөн урааны улуттук идеялогия болушу керек.

Азыр бизде улуттук деп аталган ишканаларыбыз бар. Мисал үчүн улуттук илимдер академиясы, улуттук университет, улуттук китепкана, улуттук коопсуздук комитети, улуттук консерватория, телерадио комитети жана башкалар. Бул ишканалар күнүмдүк турмуштагы жумуштарды жасашып эле жүрүшөт. Улуттук статусту алып алышып, айлыктарын көбөйтүшүп улуттун өнүгүшүнө эч кандай салым кошушкан жок. Мисалы жогоруда айтылган кыргыз улутунун экиге бөлүнүп кетишине жол бербей турган эч нерсе жасашкан жок. Себеби дегенде буларды иштеткен лидер жок. Лидер болгондо буларга улуттун өнүгүшүнө байланыштуу тапшырмаларды берип, учурдагы мамлекеттик максатка ылайык иштетет болчу.

2. Глобалдаштыруу шартында Кыргызстанга окшогон экономикалык жактан начар мамлекеттерди, эл аралык адистешкен күчтүү корпорациялар көз каранды кылып алып жатышат. Мисал үчүн адистешкен алтын өндүрүүчү, тери иштетүүчү, пахта, жибек иштетүүчү жана башка чийки заттарды иштетүүчү компанияларга өлкөбүз көз каранды болуп жатат. Алар лидердин жоктугунан пайдаланып, пара берүү, сатып алуу, туура эмес информация берүү ыкмаларын пайдаланышып, өлкөнү начарлатууда жумушсуздукту көбөйтүүдө. Мисал үчүн «Кум-Төр оперейтинг компани» алтын өндүрүү боюнча тапкан пайдасынын 91% ин өзү алып 9%ин Кыргызстанга калтырып жатат. Мунун пайдасынан зыяны көп. Бул бир гана мисал, мындайлар толуп жатат. Мамлекет начар болгон үчүн 20 жылдан бери, каражат жоктугунан чек арабызды тосо албай келебиз. Мисал үчүн Өзбекстан менен болгон чек ара, алар жактан бир жактуу гана тикенек зым менен тосулган. Ортодо нейтралдуу тилке (территория) жок. Кыргызстан жактан Өзбекстандын тикенек зымына параллель тикенек зым жок, дубал да жок. Аны куруш үчүн казынада каражат жок. Эч качан чек ара бир жактуу болбош керек. Бул чек арадагы малдардын жоголушуна, а түгүл адамдардын жоголушуна алып келүүдө. Себеби дегенде Өзбекстандын чек арасы алар каалаганда ачылып, каалаганда жабылып калып жатат. Чек арасыз кантип көз карандысыз мамлекет курдук деп айтууга ооз барат.

3. Азыркы биздин мамлекеттин чиновниктери жумуш ордун биз жарандарга таап бербейбиз, бул биздин милдетибиз эмес, иштегендерден налог гана чогултабыз деген позицияны карманышат. Лидер болбосо кедей адам өзүнө өзү кантип ишкана куруп, киреше таба алат? Ошол эле убакта ишкана куруш үчүн долбоор түзө ала турган технологияларды чыгара турган илим изилдөө ишканалары мамлекетке баш ийишет, айлык алышат, бирок ишкерлер үчүн эл үчүн эч нерсе жасашпайт. Ошондуктан банктардан процентке акча алышып, ишкана кургандар, катарынан банкрот болушуп, банктарга үй-жайларын алдырып коюшууда.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан Кыргызстан боюнча улуттук товар чыгаргандар бар. Алардын катарында «Максым-Шоро» «Актык» деген ичимдиктерди айтсак болот. Булар экономикалык жактан чабал компаниялар, мүмкүн булардан чыныгы лидерлер чыгып калаар деп үмүт кылып туралы.